
С. ПРИЙМА

асистент кафедри теорії держави і права
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого,
кандидат юридичних наук

УДК 340.132.6

Пропорційність як принцип тлумачення права

У статті здійснена загальнотеоретична характеристика принципу пропорційності тлумачення права та проаналізована його здатність бути стримуючим засобом від зловживання інтерпретатором своїми повноваженнями тлумачити обмеження індивідуальних прав. Крім того, досліджені балансуючі елементи, через які розкривається цей принцип: «публічний інтерес – приватний інтерес», «приватний інтерес – приватний інтерес», «обмеження або преференція – мета», а також розглянуті характерні особливості принципу пропорційності.

Ключові слова: принцип пропорційності тлумачення права, приватний інтерес, публічний інтерес, межі інтерпретації обмежень та обтяжень.

У наш час усе частіше можна почути, що скрізь необхідна гармонійність, що будь-яка система ефективно працюватиме, якщо вона складена з гармонійно поєднаних елементів, хоча вчення про гармонію розроблялося здавна – однією з найперших тут була школа піфагорійців, котрі визначали це явище як згоду неузгодженого (*concordia discors*). У перекладі з давньогрецької гармонія означає зв'язок, порядок, злагодженість, співмірність. Отже, щоб досягти гармонії, необхідно встановити рівновагу та

збалансованість, а для цього й існує засада пропорційності як теоретична основа налагодження функціонування будь-яких систем, у тому числі права.

Принцип пропорційності є тим особливим принципом, що встановлює рівновагу між юридичними можливостями індивідуальної особи та приватними і загальносоціальними інтересами. Використання цієї засади завжди пов'язане із встановленням рівноваги чи балансу, оскільки пропорція – це співвідношення між певними явищами, процесами,

показниками тощо, при якому збільшення чи зменшення однієї частини тягне розмірну зміну іншої. Взагалі-то, термін «пропорція» (від лат. *proportio*, де *pro* – згідно з чимось, *portio* – частина) запозичений юриспруденцією з точних наук. У математиці вона означає рівність, кожна частина якої є відношенням двох чисел (величин) [1, с. 248]. На цій підставі можна говорити, що не буде помилкою принцип пропорційності називати принципом співмірності (розмірності), хоча зустрічаються погляди, відповідно до яких ці засади є самостійними одна щодо одної [2].

Значення цього принципу важко переоцінити. Він виступає гарантією дотримання й захисту прав людини в тому обсязі, в якому це необхідно задля її гідного існування. Зокрема, на основі принципу пропорційності Конституційний Суд України визнав неконституційність положень кримінального законодавства, що передбачали смертну кару як вид покарання. Так, Суд установив невідповідність смертної кари цілям покарання та можливість судової помилки, коли виконання судового вироку щодо особи, засудженої до смертної кари, унеможливило виправлення її наслідків, що не узгоджується з конституційними гарантіями захисту прав людини. До того ж орган конституційної юрисдикції посилався на світовий і вітчизняний досвід, який доводить невинуватість цього виду покарання як ефективного засобу в боротьбі із злочинністю, і констатував, що смертна кара не належить до факторів, які її стримують [3].

Таким чином, у найбільш загальному вигляді принцип пропорційності ви-

магає, щоб захід, який вживається державою, був пропорційним меті цього заходу [4, с. 315]. Тобто для досягнення певної мети органи влади не можуть накладати на громадян зобов'язання, які перевищують установлені межі необхідності, що впливають із публічного інтересу. Якщо встановлені зобов'язання явно непропорційні цілям, такий захід може бути визнаний недійсним, оскільки збиток для тих, чий інтереси зачіпаються, перевищує позитивний результат, отриманий на угоду публічним інтересам [5, с. 161].

На цій підставі для реалізації принципу розмірності слід визначити *три контрольних моменти*: 1) засоби, які обираються законодавцем у нормативному акті, оптимально служать досягненню легітимної мети; 2) обрані засоби мінімально обмежують гарантовані конституційні права та цінності; 3) вказані засоби розумно й адекватно співвідносяться з переслідуваними цілями.

А Європейський суд з прав людини при оцінці правомірності та виправданості обмежень прав людини, незалежно від їх конкретних формулювань, послідовно вирішує чотири групи питань: 1) чи було передбачене законом те обмеження (втручання), що заперечується; 2) чи переслідувало воно одну з легітимних цілей, зазначених у Конвенції; 3) чи було воно необхідним у демократичному суспільстві; 4) чи було воно розмірним до тієї правомірної мети, яка досягалась [6, с. 161]. Уявляється, що поетапне цілеспрямоване вирішення цих питань характеризує засаду співмірності як ефективний механізм забезпечення прав людини.

Вважається, що законодавчо принцип пропорційності походить із німецького права. Конституційний суд ФРН вивів його з кодифікації пруського законодавства XVIII ст., коли Кодекс публічного права уповноважував адміністрацію застосовувати тільки необхідні засоби для забезпечення громадського порядку, спокою та безпеки. Термін «необхідні засоби» тут розумівся як «вимушені» і з мінімальними обмеженнями основних прав людини з боку державної влади. У зв'язку з цим принцип пропорційності можна сформулювати так: індивідуальний тягар покладається на особу державним правовим актом тією мірою, яка необхідна для досягнення певної легітимної та суспільно необхідної мети [7, с. 71].

У наш час основоположна ідея пропорційності все частіше закріплюється як у міжнародному, так і в національному законодавстві. Найяскравішим прикладом вимоги пропорційності в міжнародному праві є, без сумніву, **Сіракузькі принципи тлумачення обмежень та відхилень від положень Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, прийняті підкомісією з попередження дискримінації і захисту меншин Економічної і Соціальної Ради ООН у 1984 р.**, якими рекомендовано застосовувати у питаннях тлумачення допустимих обмежень прав людини принцип пропорційності з метою запобігання введенню законами не виправданих доцільністю обмежень. Так, у цьому міжнародному акті зазначається, що: «жодні обмеження чи підстави для застосування їх щодо прав, гарантованих Пактом, неприпустимі, крім тих, що містяться в самому Пакті»;

«ступінь обмеження, передбачений у Пакті, не повинен тлумачитися таким чином, щоб загрожувати тим самим сутності відповідного права»; «будь-яке обмежувальне застереження має тлумачитися в установлених межах та на користь відповідного права»; «будь-які обмеження права, визнані Пактом, мають бути передбачені в законі та повинні відповідати об'єкту та цілям Пакту»; «жодне обмеження не повинно застосовуватися довільно» тощо.

При цьому Сіракузькі принципи тлумачення містять не лише загальнотеоретичні ідеї, вони закріплюють також конкретні принципи, які відносять до специфічних обмежувальних застережень («встановлено законом», «громадська мораль», «національна безпека», «права і свободи інших осіб» та ін.). Наприклад, «держава, запроваджуючи обмеження, зобов'язана довести, що вони не шкодять демократичному життю суспільства»; «“громадський порядок (*ordre public*)” повинен тлумачитися в контексті мети конкретного права людини, обмеженого на цій підставі» [8, с. 354–356].

Слід зауважити, що українські інтерпретатори також посилаються на Сіракузькі принципи тлумачення, хоча й нечасто. Так, про правила цього акта згадують Конституційний Суд України у Рішенні у справі про утворення політичних партій [9] та Вищий адміністративний суд у Довідці щодо вивчення та узагальнення практики застосування адміністративними судами законодавства під час розгляду та вирішення впродовж 2010 – 2011 років справ стосовно реалізації права на мирні зібрання (збори, мітинги, походи, демонстрації тощо) [10].

Таким чином, тлумачення за допомогою принципу пропорційності ґрунтується на припущенні, що держава повинна діяти в певних межах, які накладаються зовнішніми причинами, та переслідувати у своїй діяльності тільки чітко визначені та легітимні цілі [4, с. 244–245].

Однак цей принцип при здійсненні інтерпретаційної діяльності полягає не лише у встановленні рівноваги між обмеженням та метою, що переслідується цим обмеженням. На нашу думку, засада пропорційності розкривається через співвіднесення таких балансуєчих частин: «публічний (загальний) інтерес – приватний інтерес»; «приватний інтерес – приватний інтерес»; «обмеження чи преференція – мета».

Отже, принцип пропорційності інтерпретації норм права має такі характерні особливості:

1) *він дотримується, коли обмеження прав конкретної особи є адекватним додержанню публічних інтересів*. Іншими словами, внаслідок збалансування публічних і приватних інтересів, обмеження прав людини державними органами заради відповідного публічного інтересу має бути виправданим, а міра цих обмежень – необхідною й обґрунтованою [11, с. 83–88]. Як пише з цього приводу Р. Циппеліус, для досягнення оптимального задоволення інтересів у межах конкретної спільноти використовується, зокрема, принцип поміркованих відносин і заборони всього надмірного, відповідно до якого інтереси можна зачіпати лише в тому разі, якщо їх обмеження відповідає певним потребам, а саме: якщо потреба в безпосередньому втручанні переважає заподіяну ним шкоду [12, с. 147]. Тобто від спів-

мірності обмежень прав і свобод значною мірою залежить їх правомірність [13, с. 91]. Так, у справі «Брумареску проти Румунії» (1999 р.) Євросуд встановив, що вилучення в особи майна є правомірним лише за умови, якщо воно вчиняється в інтересах суспільства і на засадах, передбачених законом. Інший приклад. Колізія між свободою преси й охороною престижу та незалежності судової влади є предметом численних судових рішень. Судова практика підкреслювала, що в інтересах підтримання авторитету правосуддя слід уникати ситуацій, коли преса, не дочекавшись закінчення судового процесу, сама вирішує справу [14, с. 166]. Тобто обмеження свободи слова у цих випадках слід визнати пропорційним задля реалізації стандарту здійснення правосуддя виключно судом, оскільки шкода від такого обмеження менша, ніж від можливості введення в оману громадськості щодо того чи іншого судового процесу. У Чехії, навпаки, ЗМІ отримали дозвіл публікувати інформацію, що служить інтересам суспільства, зокрема, про випадки корупції чи інші злочини, скоєні посадовими особами, здобуту шляхом прослуховування їх телефонних розмов або іншим способом. Тож, у цьому разі розмірним було визнано обмеження права на конфіденційність із метою досягнення загальної користі.

Крім того, принцип пропорційності *використовується при тлумаченні норм, що встановлюють пільги, преференції або заохочення*. Так, у ч. 7 ст. 4 Закону України «Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності» від 5 квітня

2007 р. № 877-V прямо зазначається, що у разі, якщо норма закону чи іншого нормативно-правового акта, виданого відповідно до закону, припускає неоднозначне тлумачення прав і обов'язків суб'єкта господарювання чи органу державного нагляду (контролю) та його посадових осіб, рішення приймається на користь суб'єкта господарювання;

2) він дозволяє встановити співвідношення між інтересами приватних осіб. Іншими словами, на його основі можна визначити, яке право є пріоритетним, а яким слід поступитися. Наприклад, Вищий земельний суд у Хаммі (Німеччина) у 2013 р. визнав право німкені, зачатої шляхом штучного запліднення, дізнатися ім'я її біологічного батька. У цьому разі «змагалися» право на анонімність донорів та їх захист від фінансових претензій із боку дітей та право дітей на отримання інформації про своїх батьків. Останнє право суд визнав пріоритетним. А у справі Лебаха (1973 р.) перед Конституційним судом ФРН постало питання, чи може телевізійна компанія випустити в ефір біографічний фільм про злочинця без його згоди. Конфлікт у цій справі виник між правом на людську гідність та правом телекомпанії вільно висловлювати та поширювати інформацію. У результаті Суд заборонив показ фільму з метою недопущення негативного впливу на успішну ресоціалізацію засудженого [4, с. 246];

3) він використовується у разі необхідності збалансувати обтяження у правовому статусі індивіда, що здійснюються у вигляді обмеження його прав, покладання додаткових обов'язків чи вимог додержання надмірних забо-

рон, та мету такого обтяження, причому позитивні очікування від досягнення мети повинні наочно і безсумнівно переважати як втрату частини особистих прав особою, так і ризики, що можуть виникнути у зв'язку з цим. Це положення міститься, наприклад, у п. 8 ч. 3 ст. 2 КАС України, де зазначається, що пропорційно – означає, зокрема, з дотриманням необхідного балансу між будь-якими несприятливими наслідками для прав, свобод та інтересів особи і цілями, на досягнення яких спрямоване це рішення (дія). Так, у справі «Хохліч проти України» (2003 р.) Європейський суд розглядав правомірність обмеження кількості візитів родичів і посилок, що дозволено отримувати ув'язненим. Подібні втручання були визнані такими, що переслідують законну мету попередження безпорядків або злочинності, а самі заходи – пропорційними цій меті;

4) його можна визнати реалізованим лише тоді, коли буде обраний такий інтерпретаційний висновок, за якого на особу накладаються мінімальні обтяження. Разом з цим слід наголосити на існуванні прав, відступ від яких неприпустимий за жодних обставин навіть тоді, коли бажаною метою є збереження життя нації: право на життя, свобода від тортур, медичних і наукових експериментів без доброї волі (п. 58 Сіракузьких принципів тлумачення) [8, с. 361];

5) обмеження не повинні покладати таких обов'язків, які неможливо виконати, тобто, як зазначалося в Дигестах, «нікого не можна зобов'язати до того, що він (або ніхто) не в змозі виконати» (*nemo ultra posse obligatus est*). Можливість у цьому разі має два різновиди:

юридичну – здатність виконати законними шляхами, та фактичну – об’єктивну можливість виконати певний обов’язок [15, с. 11–12]. З цим аспектом деякою мірою пов’язана проблема існування «мертвих» норм, які хоча формально і належать до системи чинного права, однак не виконуються суб’єктами правовідносин (але частіше через небажання, а не об’єктивну неспроможність їх реалізувати), на кшталт норми про заборону тютюнопаління в громадських місцях, що міститься в Законі України «Про заходи щодо попередження та зменшення вживання тютюнових виробів і їх шкідливого впливу на здоров’я населення» у редакції від 16 грудня 2012 р., або норми, що забороняла парижанкам вдягати брюки і була чинною протягом більш як двох століть: з 1800 р. до 2013 р.

Таким чином, **принцип пропорційності** може бути визначений як фунда-

ментальне положення юридичної інтерпретації, що спрямоване на пошук такого варіанта тлумачення, за якого в нормі був би дотриманий необхідний баланс між несприятливими наслідками для прав, свобод та інтересів особи і цілями, на досягнення яких спрямована ця норма.

Насамкінець резюмуємо, що *засада пропорційності є стримувальним засобом* від зловживання інтерпретатором своїми повноваженнями тлумачити обмеження індивідуальних прав. Більше того, без реалізації принципу пропорційності тлумачення неможливими є побудова соціальної, правової держави та досягнення громадянського суспільства, тому що саме за його допомогою здійснюється розв’язання проблеми збалансування публічного та приватного інтересів, відшукання оптимальних поступок і компромісів.

Список використаної літератури

1. Бугай А. С. Пропорція / А. С. Бугай // Короткий тлумачний математичний словник ; за ред. С. М. Кіро та Ю. М. Шмандіна. – К. : Держ. навч.-педагог. вид-во «Рад. шк.», 1964. – С. 248.
2. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням акціонерної компанії «Харківобленерго» щодо офіційного тлумачення положень пункту 2 частини другої статті 17, пункту 8 частини першої статті 26, частини першої статті 50 Закону України «Про виконавче провадження» від 26.06.2013 р. № 5-рп/2013 // Офіц. вісн. України. – 2013. – № 50. – Ст. 1804.
3. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статей 24, 58, 59, 60, 93, 190¹ Кримінального кодексу України в частині, що передбачає смертну кару як вид покарання (справа про смертну кару) від 29.12.1999 р. № 11-рп/99 // Офіц. вісн. України. – 2000. – № 4. – Ст. 126.
4. Шевчук С. Судова правотворчість: світовий досвід і перспективи в Україні / С. Шевчук. – К. : Реферат, 2007. – 640 с.
5. Хартли Т. К. Основи права Європейського союзу : пер. с англ. / Т. К. Хартли. – М. : Закон и право: ЮНИТИ, 1998. – 703 с.
6. Варламова Н. Верховенство права – базовый принцип европейской системы защиты прав человека / Н. Варламова // Конституц. право: Восточноевроп. обозрение. – 2002. – № 3 (40). – С. 151–178.
7. Шевчук С. В. Основи конституційної юриспруденції : навч. посіб. / С. В. Шевчук. – Х. : Консум, 2002. – 296 с.

8. Черданцев А. Ф. Толкование права и договора: учеб. пособие для вузов / А. Ф. Черданцев. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2003. – 381 с.
9. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 70 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини першої статті 10, пункту 3 частини другої, частин п'ятої, шостої статті 11, статті 15, частини першої статті 17, статті 24, пункту 3 розділу VI «Заключні положення» Закону України «Про політичні партії в Україні» (справа про утворення політичних партій в Україні) від 12.06.2007 р. №2-рп/2007 // Офіц. вісн. України. – 2007. – № 54. – Ст. 2183.
10. Довідка Вишого адміністративного суду щодо вивчення та узагальнення практики застосування адміністративними судами законодавства під час розгляду та вирішення впродовж 2010–2011 років справ стосовно реалізації права на мирні зібрання (збори, мітинги, походи, демонстрації тощо) від 01.04.2012 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/n0002760-12>.
11. Зінченко Ю. О. Історія становлення принципу пропорційності / Ю. О. Зінченко // Держава і право. Юридичні і політичні науки. – 2009. – Вип. 46. – С. 83–89.
12. Циппеліус Р. Філософія права : підручник / Р. Циппеліус ; пер. з нім. Є. М. Перепічія, Л. А. Ситниченко, С. В. Пролєєва. – К. : Тандем, 2000. – 300 с.
13. Євтошук Ю. Принцип пропорційності у практиці Конституційного Суду України / Ю. Євтошук // Вісн. Конституц. Суду України. – 2011. – № 1. – С. 90–101.
14. Коментарій к Конвенции о защите прав человека и основных свобод и практике ее применения / [под общ. ред. В. А. Туманова и Л. М. Энтина]. – М. : НОРМА, 2002. – 336 с.
15. Шлоер Б. Принцип адекватності в європейському та українському публічному праві / Б. Шлоер // Укр. прав. часопис. – 2003. – № 3 (8). – С. 3–27.

Стаття надійшла до редакції 15.11.2013.

Прийма С. Пропорциональность как принцип толкования права

В статье осуществлена общетеоретическая характеристика принципа пропорциональности интерпретации права и проанализирована его способность быть сдерживающим средством от злоупотребления интерпретатором своими полномочиями толковать ограничения индивидуальных прав. Кроме того, исследованы балансирующие элементы, посредством которых раскрывается этот принцип: «публичный интерес – частный интерес», «частный интерес – частный интерес», «ограничение или преференция – цель», а также рассмотрены характерные особенности принципа пропорциональности.

Ключевые слова: принцип пропорциональности толкования права, частный интерес, публичный интерес, пределы интерпретации ограничений и обременений.

Priyma S. Proportionality as principle of interpretation of law

In the article general theoretic characteristic of a principle of a proportionality of interpretation of law is carried out and its ability to be restrictive means from abuse by the interpreter of the authority to interpret restrictions of the individual rights is analyzed. Moreover, balancing elements through which this principle disclose are investigated: «public interest – private interest», «private interest – private interest», «restriction or preference – the purpose», and characteristics of the principle of proportionality are considered also.

Key words: principle of a proportionality of interpretation of law, private interest, public interest, limits of interpretation of restrictions and encumbrances.